

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)

Moraal, E.M.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Moraal, E. M. (2013). *'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Samenvatting

Opricht als vluchtelingenkamp in 1939 voor de steeds grotere stroom aan vooral Duits-joodse vluchtelingen, werd Centraal Vluchtelingenkamp Westerbork op 1 juli 1942 overgenomen door de Duitse bezetter. Van die datum af fungeerde het *Polizeiliches Durchgangslager* als één van de voorportalen van de concentratie- en vernietigingskampen in het oosten. Bepalend voor het karakter van het kamp was dat de Duitse leiding het dagelijks bestuur aan de kampingezetenen zelf overliet. Het kamp was hiërarchisch georganiseerd in *Dienstbereiche* met *Dienstleiter*. Vooral de eerste bewoners, een groep Duitse joden, werden hierdoor bevoordeeld. Het feit dat joden het kamp (in zekere zin) zelf bestuurden, leidde ertoe dat joden joden op transport naar het oosten moesten helpen zetten. Ondanks de ca. twee meter hoge prikkeldraadversperring, zeven wachttorens en de bewaking door SS en later marechaussees bleef het kamp het karakter van een klein dorp houden – een kunstmatige samenleving in het klein. In maart 1944 veranderde het kamp officieel in een werkkamp, maar de transporten, 93 in totaal, gingen tot september van dat jaar door. Op twaalf april 1945 werd het kamp met zijn 918 overgebleven ingezetenen door de Canadezen bevrijd. Van de ongeveer 107.000 joden die via het kamp waren weggevoerd, kwamen slechts iets meer dan 5000 overlevenden terug.

Al in het doorgangskamp, in brieven, dagboeken en verslagen, en nog meer na hun verblijf in het kamp, in verslagen en memoires, beschreven (voormalig) geïnterneerden hoe zij hun tijd in Westerbork ervoeren. Centraal in dit boek staat de vraag naar de persoonlijke beleving van en herinnering aan doorgangs- en interneringskamp Westerbork, 1942-1945: van de beleving in de oorlog, zoals die is neergeslagen in brieven en dagboeken, via de nog verse herinneringen van vlak erna, in net naoorlogse verslagen, tot aan de herinneringen van (meer dan) vijftig jaar nadien, in memoires. Juist ook de minder bekende stemmen – met name die van de briefschrijvers van wie maar weinig terugkeerden - klinken; het waren niet alleen de bekende Etty Hillesum en Philip Mechanicus die over hun ervaringen in het kamp schreven. Mannen en vrouwen, kinderen en volwassenen, Nederlandse en Duitse joden, kortom, mensen met heel verschillende achtergronden voelden de behoefte iets van wat zij beleefden op papier te zetten.

Met dit proefschrift beoog ik geen historische reconstructie te geven van het leven in het kamp. Ik richt mij daarentegen op de wijzen waarop persoonlijke ervaringen en herinneringen aan Westerbork op schrift werden gesteld. Ik heb mij beperkt tot enkele

gezichtspunten van waaruit ik de beleving en herinnering onderzocht. Voor een deel kwamen deze tot stand vanuit de bronnen zelf: waar schreven de auteurs over? Daarnaast koos ik voor gezichtspunten die enkele tot nu toe nog weinig onderzochte aspecten van de beleving en herinnering van Westerbork belichten. Op deze wijze kwamen er vier verschillende invalshoeken, of perspectieven, tot stand van waaruit de beleving van en herinnering aan Westerbork werd onderzocht. Allereerst onderzocht ik de beleving en herinnering van mannen en vrouwen. Daarna analyseerde ik hoe kinderen het kamp beleefden en hoe zij er later als volwassenen op terugkeken. Vervolgens onderzocht ik de wijzen waarop slachtoffers door de tijd heen over daders en omstanders hebben geschreven. Ten slotte onderwierp ik de wijze waarop ‘Duitse’ en ‘Nederlandse’ joden over elkaar en het kamp hebben geschreven aan een onderzoek.

Op basis van de hypothese dat mannen en vrouwen met bepaalde sekseverwachtingen naar Westerbork kwamen, verwachtte ik dat zij hun verblijf in dit kamp verschillend zouden hebben beleefd en herinnerd. Deze hypothese werd maar voor een deel bevestigd. Hoewel mannen en vrouwen in het kamp door middel van allerlei vaak seksebepaalde *coping strategies* aan de vertrouwde, vooroorlogse identiteit probeerden vast te houden, bleek dit voor hen moeilijker te zijn dan zij van tevoren hadden verwacht. Uit brieven en dagboeken komt naar voren hoe mannen en vrouwen Westerbork vooral *samen* beleefden. Het dagelijks leven draaide om de gezamenlijke zorg voor de familie en het gezamenlijk proberen te ontkomen aan transport. Na de oorlog, toen het onmiddellijke gevaar was geweken, richtten mannen en vrouwen zich in hun memoires op het opnieuw uitvinden van hun (sekse)identiteit, vaak conform de normatieve verwachtingen van het publiek waar zij voor schreven. Paradoxaal genoeg kon het resultaat daarvan ook zijn dat hun specifiek ‘mannelijke’ of ‘vrouwelijke’ stem ondergeschikt werd aan het bredere Holocaust-verhaal dat zij wilden vertellen: de vervolging had men vooral als mens doorstaan, niet als man of als vrouw.

Kortom, bestaande sekseverhoudingen werden in Westerbork (en andere kampen) op hun kop gezet, maar vertegenwoordigden na de oorlog vooral een ideaal dat men alsnog probeerde te vervullen. De erosie van de (sekse)identiteit werd beleefd als een aantasting van de eigen menselijke waardigheid. Door na de oorlog in de herinnering de geërodeerde (sekse)identiteit te herstellen, konden auteurs iets daarvan terugwinnen.

Een belangrijke kanttekening is dat er in de egodocumenten meer over ‘vrouwelijkheid’ dan ‘mannelijkheid’ werd geschreven en de auteurs van het bronnencorpus schreven met een seksegekleurde lens. Mannen schreven over vrouwen als leden van ‘het zwakkere geslacht’ die, net als kinderen en ouderen, moesten worden beschermd; hun slechte

behandeling werd één van de belangrijkste bewijzen van de Duitse misdadigheid in Westerbork. Tegelijkertijd hadden mannen meer moeite met vrouwelijke dan met mannelijke promiscuïteit en openlijke seksualiteit. Vrouwen waren de grootste critici van hun eigen sekse; wanneer een andere vrouw zich niet hield aan de conventies, was de kritiek niet van de lucht.

Net als voor volwassenen betekende de komst naar Westerbork voor het merendeel van de kindoverlevenden een breuk. Niet alleen letterlijk, maar ook figuurlijk: het voelde aan alsof hun tot dan toe goede jeugd hen was ontstolen. Kindoverlevenden benadrukten dat hun herinneringen anders waren dan die van volwassen overlevenden. Terwijl zij zich als kind misschien nog niet zo bewust waren van de verschillen, waren zij als volwassenen steeds meer gaan beseffen hoe anders hun ervaringen waren, en vooral ook hoe zij lange tijd geen erkenning hadden gekregen voor die ervaringen. Toch was heel letterlijk genomen hun jeugd niet voorbij. Een kind van tien bleef een kind van tien, ook in een doorgangskamp, en reageerde als een kind op wat hem of haar overkwam. Kinderen pasten zich snel aan, maar door de stressvolle omstandigheden werden zij ook (nadelig) beïnvloed. Vooral oudere kinderen kregen vrijheden en verantwoordelijkheden toebedeeld waar ze lang niet altijd aan toe waren. Dat bepaald gedrag als vroegvolwassen kon worden geïnterpreteerd, betekende niet dat het kind in alle opzichten al volwassen geworden was.

Door de nadruk te leggen op de specifieke ervaringen van een kind in het kamp, wilden auteurs laten zien hoezeer hun kinderlevens werden verstoord. In memoires resulteerde dit in een specifieke thematiek, die te maken had met het in ontwikkeling zijn naar volwassenheid onder extreme omstandigheden. Voor kindoverlevenden betekende het verlies van de jeugd veeleer het verlies van de jeugd zoals deze had moeten zijn, zoals deze behóórde te zijn. De ervaring in Westerbork was een beslissend moment: toen waren de problemen begonnen. Wat zij daar hadden moeten doorstaan was deel van het onrecht dat hen was aangedaan als méns: de jeugd was hen ontstolen, een deel van hun mens-zijn, van hun menselijke waardigheid, was hen afgenomen. Toch leidde dit gevoel meestal niet tot de conclusie een in alle opzichten ongelukkig leven geleid te hebben.

De jeugdherinneringen heb ik niet alleen geanalyseerd als bron voor de herinnering aan de oorlog, maar ook als uiting van het relatief moderne genre van de jeugdherinneringen. De herinneringen van kindoverlevenden waren zowel gewoon als ongewoon. Ook in Westerbork groeiden kinderen op, werden zich bewust van zichzelf en zochten, zeker als adolescent, meer en meer een eigen identiteit in de *Schülerkreis* of gewoon door met vrienden te verkeren. Maar de herinneringen van kindoverlevenden waren ook ongewone

herinneringen, getypeerd door oorlog en vervolging, door voortijdig afscheid, de (dreiging van de) dood en de soms veel te vroege intrede in de wereld van volwassenen.

Wat in Westerbork (en daarna) gebeurde, ging ieders bevattingsvermogen te boven, het was de waanzin ten top. Dat probeerden auteurs kenbaar te maken die schreven over de daders en omstanders in het kamp. Juist omdat kampingezetenen in continue onzekerheid verkeerden over wat er ging gebeuren, omdat zij werden misleid door onder andere de schijnbare normaliteit van het (kamp)leven, en er op verzet hevige represailles stonden, bleef grootschalig verzet uit. Zeer bevreemdend voor kampingezetenen in Westerbork was dat zij de daders maar weinig zagen, terwijl zij iedere dag werden geconfronteerd met wat deze daders hen en hun geliefden aandeden. De joden werden heen en weer geslingerd tussen hoop en vrees; ze moesten op de één of andere manier zien om te gaan met de schijnbare tegenstellingen tussen de bijna onzichtbare Duitsers en het mensonwaardig barakkenbestaan, tussen de ‘correcte’ kampcommandant en het beestachtig transport, tussen meelevende marechaussees en zelfzuchtige boeren. Tijdens de bezetting konden zij (met uitzondering van de statenlozen) als Néderlandse (of Néderlandse), of als bedreigde (mede)burger, nog niet denken in termen van een isolement van de rest van de bevolking, terwijl het proces van psychische en sociaalmaatschappelijke verwijdering tussen joden en niet-joden wel degelijk vanaf het moment dat de Duitsers Nederlands grondgebied bezetten, begonnen was. Pas na de oorlog werd reflectie op het proces van uitsluiting, op die (ook al voor de oorlog in essentie aanwezige) afstand tussen ‘wij’ en ‘zij’, mogelijk.

Dat was de tragiek van Westerbork. De distantie en kennis die men na de oorlog kreeg, hadden tijdens de bezetting wellicht het verschil kunnen maken tussen leven en dood. Continue misleiding door de Duitsers, onzekerheid over hun lot en directe afhankelijkheid van de mensen – daders én omstanders – om hen heen maakten de keuzes – om te vluchten, om onder te duiken, of om toch in Westerbork proberen te blijven – vreselijk moeilijk. Iedere keuze kon de gruwelijkste consequenties hebben. Een beslissing om onder te duiken bracht het risico om opgepakt te worden met zich mee. Voor iedere ontvluchte kampingezetene werden tien anderen op transport gezet. Met deze wetenschap is het niet vreemd dat auteurs - in de herinnering - Westerbork en haar daders grijpbaar probeerden te maken, de misleiding een plaats probeerden te geven, en dat zij de lezer uitleg wilden geven over hun eigen beweegredenen en handelwijzen.

Duits-joodse ‘oudgedienden’ en Nederlands-joodse nieuwkomers beleefden, vanuit hun specifieke achtergrond, Westerbork heel verschillend. Verschillen in beleving hadden vooral te maken met de status die men in het doorgangskamp had. Het wel of niet prominent

zijn (dat voor een deel samenhang met de duur van de internering) bepaalde voor een belangrijk deel de beleving van en herinnering aan het kamp - meer dan de Duitse of Nederlandse nationaliteit. Nieuwkomers werden vanzelf oudgedienden, ongeacht hun nationaliteit. Bovendien vormden 'Nederlandse' en 'Duitse' joden zelf ook geen eenduidige groepen.

Vooraf het kleine groepje van prominenten was tijdens en na de oorlog het mikpunt van kritiek. Een kleine klik van (Duits-joodse) prominenten trok alle macht naar zich toe. Hen werd door zowel Duits- als Nederlands-joodse auteurs vooral het misbruik van die macht verweten, over de rug van duizenden anderen. Vaak volgden op beschrijvingen van prominente kampingezetenen uitspraken over 'de' mens in het kamp. Deze uitspraken waren bedoeld om te laten zien waartoe de mens leek te zijn geworden. De oude moraal stond in Westerbork plots op losse schroeven en maakte plaats voor een andere, aan het karakter van het doorgangskamp aangepaste moraal.

Het beeld dat auteurs van zichzelf gaven ging echter in tegen het beeld van willoze, ontmenselijkte slachtoffers die zonder slag of stoot de trein ingingen. Dit zelfbeeld is deel van het verzet tegen de aantasting van de morele identiteit. Iedereen zag hoe anderen in de 'morele modderpoel' Westerbork veranderden, maar ook hoe men zelf veranderde, en beschreef dit in dagboeken, brieven en memoires. Die verandering riep veel vragen en twijfels op, zeker na de oorlog, toen men niet meer onmiddellijk met transport werd bedreigd en de ruimte kreeg op het eigen handelen, de eigen keuzes en de consequenties van die keuzes, te reflecteren. Ondanks alles, ondanks de gruwelijkheden, probeerde men in het kamp de vooroorlogse morele identiteit te behouden en probeerde men deze na de oorlog zo goed als mogelijk te herstellen. Auteurs benadrukten (ook voor het lezerspubliek) de eigen menselijkheid, die de nazi's hen hadden geprobeerd te ontzeggen. Allerlei (positieve) acties die men had ondernomen om hierin te slagen dienden als bevestiging van de eigen morele identiteit. Men was daarbij in toenemende mate open over zowel de goede als de minder goede kanten van de eigen acties, de moeilijke keuzes en de innerlijke worsteling.

Westerbork was voor het merendeel van de auteurs onderdeel van 'de' Holocaust. Het doorgangs- en interneringskamp bleek misschien wel één van de moeilijkst te vatten plaatsen. Het was kamp en dorp tegelijkertijd, een plek waar de eigen identiteit aan erosie onderhevig was, maar waar men tegelijkertijd nog zichzelf kon zijn op een manier die onmogelijk was in de concentratie- en vernietigingskampen; het kamp hing van tegenstellingen aan elkaar. Deze ongrijpbaarheid van Westerbork, de normale abnormaliteit met haar vervaging van het onderscheid tussen 'goed' en 'fout' in pogingen zichzelf en de zijnen te behouden, maakte de

'juiste' interpretatie van het doorgangskamp, waar velen naar zochten, zo ingewikkeld. Dat gold ook voor het antwoord op de vraag of ze hun identiteit hadden weten te bewaren, en zo niet, of ze meer hadden kunnen doen om deze te bewaren, als man of vrouw, als kind, tegenover daders en omstanders, en, ten slotte, tegenover andere kampingezetenen.